

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

БАРДАШ ОЛЬГА ДМИТРІВНА

УДК 94 (477.8) "1900-1917"

**РОСІЙСЬКЕ САМОДЕРЖАВСТВО
ТА СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (1900 - 1917 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Чернега Петро Макарович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, Інститут історичної
освіти, завідувач кафедри етнології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Буравченков Анатолій Олександрович,
Інститут туризму Федерації профспілок України,
професор кафедри гуманітарних дисциплін

кандидат історичних наук
Петренко Ірина Миколаївна,
Полтавський університет споживчої кооперації
України, доцент кафедри культурології та історії

Захист відбудеться 18.02.2008 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Автореферат розісланий 16.01.2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлюється низкою факторів, серед яких головними є нинішні двосторонні відносини між Україною та Російською Федерацією, що з перших днів незалежності є досить напруженими. Значною перешкодою на шляху втілення наших прагнень до добросусідських відносин залишаються недостатньо досліджені складні взаємини між двома народами протягом багатьох віків; необхідність об'єктивного, неупередженого аналізу й оцінки колоніальної політики самодержавства і суспільно-культурного життя в Україні на початку ХХ ст.; розкриття передумов розпаду СРСР і причин важкого процесу відродження самостійної української держави.

Царська Росія ніколи не визнавала права українського народу на самостійність, розглядаючи нашу територію своєю окраїною. У законодавчих актах функціонувала виключно назва „Малоросія”, що визначала статус України як невід'ємної складової Російської імперії. Українська мова сприймалася царизмом не інакше як малоросійське наріччя російської мови; прояви українського національного пробудження, суспільно-політичний рух, спрямовані на розвиток мови, освіти, літератури, мистецтва, трактувалися як „мазепинський рух”, направлений на відрив України від єдиної неподільної імперії, а, отже, її послаблення.

Розвиток сучасної історичної науки поставив на порядок денний питання переосмислення концепцій і схем всесвітньої історії, що домінували у вітчизняній історичній науці України впродовж майже всього ХХ ст. Об'єктивне й всебічне дослідження політики царизму й суспільно-культурного життя в Україні, процесів українського національного та культурного відродження створює необхідні умови для розв'язання нагальних проблем сучасного становлення й розвитку української нації та державності, виховання в громадян національної і політичної свідомості, сприятиме побудові якісно рівноправних і партнерських українсько-російських відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є практичною реалізацією плану наукових досліджень кафедри етнології Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова згідно наукового напрямку „Дослідження проблем гуманітарних наук”. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 25 грудня 2003 р., протокол № 6.

Об'єктом дисертаційного дослідження є колоніальна політика російського царизму в Україні у 1900-1917 рр.

Предметом вивчення є реалізація російським самодержавством політики щодо суспільно-культурного життя українського народу, спрямованої на знищення будь-яких проявів національного і культурного відродження.

Хронологічні рамки. У дисертації розглядається період, що починається 1900 р. – політизацією та організаційним оформленням українського національно-визвольного руху, політичними репресіями царизму в Україні. Кінцева межа – події 1917 р., що ознаменували собою повалення самодержавства, відкриття Лютневою революцією нової сторінки в історії українського національного і культурного відродження, що становить самостійну історичну проблему і потребує спеціального висвітлення.

Територіальні межі дисертації обумовлені вивченням політики царизму і стану суспільно-культурного життя на території 9 українських губерній, що входили до складу Російської імперії у зазначений період.

Мета дослідження визначена з урахуванням стану наукової розробки та актуальності праці і передбачає вирішення наступних завдань:

- визначити рівень і повноту джерельного забезпечення теми, проаналізувати стан і ступінь дослідження її в історіографії;
- розкрити характер, суть та головні напрями національної політики самодержавства в Україні;
- з'ясувати передумови та обставини прийняття царизмом антиукраїнських актів з національної політики та показати їх наслідки;
- висвітлити ставлення самодержавства до діяльності українських громадсько-політичних партій та організацій;
- проаналізувати процес русифікації та протистояння царизму розвитку української мови;
- довести й розкрити антиукраїнський характер освітньої політики царського уряду;
- показати хід переслідування царизмом діячів літератури та мистецтва, що гальмування й обмеження культурного розвитку українського народу.

Методологічна база дослідження визначається специфікою об'єкта та предмета, метою й завданнями. В основу були покладені принципи науковості, історизму та об'єктивності. При підготовці дисертації використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, методи типології та кваліфікації – у характеристиці джерел і для простеження ходу політики русифікації та освітньої політики царизму в Україні, історико-ретроспективний – в огляді історіографії; проблемно-хронологічний – для дослідження динаміки змін у політиці царизму щодо суспільно-культурного життя в Україні у часовій послідовності; систематизації та узагальнень – для обґрунтування висновків і теоретичних положень дисертації; метод позитивізму – для встановлення великого масиву історичних фактів переслідування царизмом представників літературного та мистецького життя. Для аналізу одержаної з різних джерел інформації застосовано міждисциплінарний метод пізнання, що передбачає використання категоріального апарату політології, соціології, педагогіки, права.

Наукова новизна результатів праці полягає у постановці та першому різносторонньому дослідженні науково й політично важливої, актуальної та недостатньо вивченої проблеми – політики російського царизму стосовно суспільно-культурного життя в Україні на початку ХХ ст. Обґрунтовується, що вона була спрямована на подальше посилення колонізаторських порядків, поневолення й асиміляцію народу, знищення всього українського. На основі аналізу соціально-етнічної структури населення й колоніального характеру економіки конкретизовано й узагальнено особливості реалізації мовної та освітньої політики царизму, ставлення його до громадсько-політичних об'єднань та культурно-національного руху. Доведено, що ця політика мала антиукраїнське спрямування, здійснювалася царським урядом і проімперськими силами на основі історично невиправданої тези, що „Україна – частина живого тіла Російської імперії” і один із визначальних чинників втілення нею на практиці ідеї Третього Риму. Обґрунтовано доведено, що русифікаторська політика царизму не змогла знищити прагнення українців до національної освіти, натомість зменшення важливості національно-освітніх і мистецьких проблем у програмах і діяльності політичних партій, за винятком Революційної української партії (РУП) й Народної української партії (НУП), а з іншого боку посилення репресій проти українства не призвели до позитивних зрушень у системі освіти. Простежено тенденцію щодо посилення політичних гонінь і репресій стосовно громадсько-політичних організацій та осіб, які виступали за українізацію освіти, розвиток літератури й мистецтва, за надання українському народові права національного самовизначення. Спростовано ряд упереджених положень і висновків радянської історичної науки щодо діяльності представників українського національного руху та їх ролі у суспільно-культурному житті України (протягом десятиріч комуністична влада робила все, щоб „викреслити” з історії імена та праці представників національно-визвольного руху, метою яких було відродження української державності й написання об'єктивної історії своєї Батьківщини, звинувачуючи їх у буржуазному націоналізмі). Розкриваючи структуру культурно-національного руху, дисертантка переконливо доводить, що він виступав ідейно-політичною базою визвольних змагань, сприяв вихованню національної та політичної свідомості народу, гартуванню волелюбного українського духу.

Науково-теоретичне і практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для суспільно-політичного й інтелектуального розвитку українського народу, подолання наслідків колоніального російського та радянського минулого, формування демократичної національної політики у сучасній Україні. Зміст, теоретичні положення та висновки дисертації будуть корисними при підготовці узагальнюючих праць з історії України та Росії, у навчальному процесі історичних і соціально-гуманітарних факультетів вузів.

Апробація результатів дослідження. Зміст, основні положення та наукові результати дисертації обговорювалися на засіданні кафедри історії слов'ян і українознавства НПУ ім. М.П. Драгоманова, викладені автором у виступах на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 15-16 квітня 2004 р.); Звітно-науковій конференції молодих вчених університету за 2003 р., присвяченій 170-річчю НПУ ім. М.П. Драгоманова (Київ, 18-19 травня 2004 р.); Міжнародних наукових конференціях „Краєзнавство і вчитель – 2006” (Харків, 28 лютого 2006 р.); „Краєзнавство і вчитель – 2007” (Харків, 28 лютого 2007 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації висвітлено у 8 одноосібних публікаціях автора, 5 з яких – у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження, складається з вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновку, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок, з них 179 – основного тексту. Список використаних джерел і літератури 40 с, 455 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У першому розділі „Історіографія та джерельна база дослідження” проаналізовано стан наукової розробки теми, а також зроблено огляд джерел, використаних при написанні дисертації.

Історіографія теми започаткована 1900 р. працею М. Міхновського „Самостійна Україна” – програмним документом РУП, а потім НУП, в якому були окреслені напрями боротьби за незалежність¹. Найвагомішу інформацію щодо суспільно-культурного життя в Україні та ставлення до нього самодержавства автор почерпнула у дослідженнях М. Грушевського², Д. Донцова³, В. Дорошенка⁴, М. Залізняка⁵, С. Петлюри⁶. Репресії царського уряду, спрямовані проти громадсько-політичних об'єднань й особливо товариств „Просвіта”, висвітлені у статтях О. Білоусенка, С. Єфремова⁷. Розкриття репресивної політики царизму, її негативного впливу на суспільне й економічне життя в Україні має місце у колективній роботі „Украинский вопрос”⁸.

¹ Міхновський М. Самостійна Україна. – Львів, 1991.

² Грушевський М. Украинство в России, его запросы и нужды (Гл. из кн. “Очерки истории украинского народа”). – СПб., 1906. – 48 с.; *Він же*. З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906. – К., 1906. – 127 с.; *Він же*. Украинский вопрос. – СПб., 1907. – 32 с.; *Він же*. Ілюстрована історія України. – К., 1913. – 582 с.

³ Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 7-16.

⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916. – 121 с.

⁵ Залізняк М. Російська Україна і її відродження. – Львів, 1910. – 86 с.

⁶ Петлюра С. „Ідейна” боротьба з українством // Слово. – 1908. – № 16 (20 квітня). – С. 2-5;

Він же. Київські професори і домагання українських кафедр // Рада. – 1907. – № 8. – С. 2.

⁷ Білоусенко А. Гибель “Просвита” // Украинская жизнь. – 1912. – С. 29-39; Єфремов С. Наследие Столыпина и господа наследники // Украинская жизнь. – С. 88-96.

⁸ Украинский вопрос. Составлено сотрудиниками журналу “Украинская жизнь”. – М., 1915. – 164 с.

Для дореволюційного періоду характерною була поява праць відверто шовіністичного спрямування. Так, А.Будилович, А.Стороженко, С.Щеголев виправдовували політику царизму щодо утисків українського народу в правах на національно-культурне самовизначення⁹, а П.Струве відмовляв колонізованим народам Росії, у тому числі й українцям, у праві на автономію¹⁰. На початку минулого століття з'явилися узагальнюючі дослідження, присвячені питанням народної освіти. Зокрема політику царизму щодо початкової освіти у Київській, Подільській і Волинській губерніях висвітлювали В.Чарнолуський і М.Чехов¹¹. Боротьба українського народу за національну школу відображена у працях Б.Грінченка, С.Русової, В.Прокоповича¹².

Протягом 1917-1920 рр. і до середини 1930-х років історіографія багато в чому зберегла надбання дореволюційної історичної школи, вчені дотримувалися певної об'єктивності у дослідженнях. Наукову цінність при вивченні теми має робота Ф.Савченка про політику царизму щодо „українського питання”¹³. Боротьбу імперії з національно-визвольним рухом, у тому числі й в українських губерніях, вивчали М.Полянський і М.Гернет¹⁴. Ставлення самодержавства до української преси досліджував В.Ігнатієнко¹⁵.

Цей період розвитку історичної науки характерний появою праць, присвячених діяльності українських партій на початку ХХ ст. Важливий матеріал з історії РУП та утворених з неї Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і Української соціал-демократичної спілки („Спілки”) містять роботи О.Гермайзе, А.Дучинського, А.Ріша¹⁶. У статті М.Свідзінського, спогадах А.Черкунова показано боротьбу царизму з організаціями Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)¹⁷.

⁹ Будилович А. Может ли Россия отдать инородцам свои окраины? М., 1907. – 75 с.; Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1912. – 64 с.; Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – 588 с.; Він же. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1913. – 160 с.

¹⁰ Струве П. На разные темы // Русская мысль. – 1912. – № 1 – С. 175-178; Він же. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу // Русская мысль. – 1912. – № 1-2. – С. 8-13.

¹¹ Чарнолуцкий В. Основные вопросы организации школы в России. – СПб., 1909. – 130 с.; Чехов Н. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. – М., 1912. – 224 с.

¹² Грінченко Б. Народні вчителі і вкраїнська школа. – К., 1906. – 32 с.; Русова С. Современные школьные нужды на Украине // Украинский вестник. – 1906. № 2. – С. 115 – 122; Вона ж. справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – № 1. – С. 52-63; Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні // Світло. – 1914. – № 7-8. – С. 34-37.

¹³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Х., К., 1930. – 415 с.

¹⁴ Полянський Н. Эпопея военно-полевых судов 1906-1907 гг. – М., 1934. – 109 с.; Він же. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М., 1958. – 240 с.; Гернет М. История царской тюрьмы. В 6-ти т. – М., 1954. – Т. 4. – 248 с.

¹⁵ Ігнатієнко В. Українська преса (1816 – 1923 рр.): історико-бібліографічний етюд. – К., 1926. – 78 с.; Він же. Бібліографія української преси 1816 – 1916. – Х.; К., 1930. – 288 с.

¹⁶ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – 322 с.; Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX – початку ХХ ст. – К., 1928. – С. 238-320; Ріш А. Из жизни „Спилки” // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 126-135; Він же. Очерки по истории “Спилки” // Летопись революции. – 1925. – № 3. – С. 77-107; Очерки по истории социал-демократической “Спилки”. – Х., 1926. – 133 с.

¹⁷ Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 р. // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 145-171; Черкунов А. Революционное движение среди крестьян на Юге России и социал-демократия // Каторга и ссылка. – 1925. – № 2. – С. 103-117.

Вагоме значення для вивчення проблеми мають праці Д. Антоновича, В. Винниченка, І. Мазепи, в яких здійснено аналіз умов і причин, що затримували загальний розвиток українського народу, його культури, висвітлено наслідки русифікаторської політики і стан суспільства напередодні революції 1917 р.¹⁸.

Діяльність товариств „Просвіта”, їх роль у суспільно-культурному житті відображена у працях В. Дорошенка та П. Феденка¹⁹. Вони розкрили методи й засоби, що використовувала царська влада в боротьбі з „Просвітами”, вказали на дійсні причини їх закриття, на характерні особливості політики русифікації в Україні.

У 30-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. вивчення суспільно-культурного життя українського народу доби російського царизму фактично було заборонено як прояв „українського буржуазного націоналізму”. Окремі аспекти означеної проблеми відображені на сторінках досліджень С. Сірополка, Ф. Корольова, М. Константинова і В. Струминського, І. Богданова²⁰. Останній, один із перших у радянській історіографії дав характеристику освіти у Російській імперії і в українських губерніях зокрема. Слід відмітити доробок співробітників Науково-дослідного інституту педагогіки АПН СРСР, де висвітлюються маловідомі аспекти діяльності шкіл, аналізується стан педагогічної науки в імперії напередодні революції 1917 р.²¹.

У період панування культу особи Сталіна в історичній науці майже не вивчався національно-освітній і студентський рух. Виняток становлять статті В. Дьогтя про зміст і характеристику затверджених царським урядом „Тимчасових правил” про студентські заклади (грудень 1901 р. і липень 1902 р.) і П. Лаврова про студентський рух у Київському університеті²². Окремі сюжети боротьби царського уряду та місцевих органів влади з демократичним студентством досліджували І. Портной, П. Гусятников²³. Змістовний матеріал про репресії царизму проти членів

¹⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1-3. – Київ-Відень, 1920; Антонович Д. Триста років українського театру (1618 – 1919). – Прага., 1925. – 273 с.; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1920. – Прага, 1942. – Т. 1. – 212 с.; *Він же*. Підстави нашого відродження: В 2 ч. – Прага, 1949. – Ч. 1. – 250 с.

¹⁹ Дорошенко В. „Просвіта” її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про „Просвіти” в інших країнах. – Філадельфія, 1959. – 102 с.; Феденко П. Український рух у 20 столітті. – Лондон, 1959. – 267 с.

²⁰ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – 912 с.; Корольов Ф. Народное образование в России накануне февральской революции 1917 г. // Советская педагогика. – 1952. – № 2. – С. 47-52; Константинов Н., Струминский В. Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953. – 272 с.; Богданов И. Грамотность и образование в дореволюционной России. – М., 1964. – 196 с.

²¹ Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма (малоисследованные проблемы и источники). – Сб. науч. трудов. / Под. ред. Э. Днепрова. – М., 1980. – 294 с.; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начала XX в. / Под ред. Э. Днепрова, С. Егорова, Ф. Паначича, Б. Тебиева. – М., 1991. – 446 с.

²² Дёготь В. К вопросу о роли студенчества в революционном движении // Каторга и ссылка. – 1932. – № 2. – С. 155 – 182; Лавров П. “Временные правила” (студенческое движение в Киевском университете 1900 – 1901 гг.) // Советское студенчество. – 1936. – № 1. – С. 78-80.

²³ Портной И. Студенческое движение в Одесском университете в 1900 – 1917 гг. // Одесский университет за 75 лет (1865–1940). – Одесса, 1940. – С. 69-118; Гусятников П. Революционное студенческое движение в России. 1899–1907 гг. – М., 1971. – 264 с.

Харківського товариства поширення в народі грамотності знаходимо у статті В.Кізченко й А.Ткачук²⁴.

Репресивну політику царизму щодо літературного життя, негативний вплив цензури та поліцейського нагляду на творчість українських письменників вивчали В.Федун, О.Дей і М.Тараненко, О.Кисельов, О.Бабишкін, М.Пивоваров²⁵.

У дослідженнях В.Сахновського-Панкєєва, Л.Стеценка, М.Йосипенка М.Поступейка наведені приклади переслідувань імперською владою театральних діячів і драматургів.²⁶ Дослідники В.Дяченко, Л.Пархоменко, М.Гордійчук звернули увагу на нестерпні умови праці українських композиторів за царату²⁷. Для розкриття означеної проблеми важливе значення має третій том „Історії української музики”, в якому висвітлене ставлення російської влади до українського театру, заборону цензурою оперних і драматичних вистав з національної тематики²⁸.

Радянська історіографія, що була заангажована комуністичною ідеєю, позбавлена аналітично-критичних об'єктивних узагальнень і висновків, нав'язувала громадськості недостовірне уявлення про політику царизму щодо суспільно-культурного життя в Україні, показуючи його через призму діяльності РСДРП²⁹.

Здобуття українським народом незалежності надихнуло дослідників на об'єктивне та всебічне висвітлення суспільно-культурного життя в Україні на початку ХХ ст. Боротьбу царизму з українським національно-визвольним і культурним рухом, аналіз форм і методів реалізації ним репресивної політики вивчали П.Голубенко, О.Ярмиш³⁰. Діяльність української інтелігенції, спрямовану на збереження та розвиток національної культури в Російській імперії, досліджують Г.Касьянов, А.Животко³¹.

На особливу увагу заслуговують колективні праці співробітників Інституту історії України НАН України, де розкрита й визнана прогресивна роль національної

²⁴ Кізченко В., Ткачук А. Діяльність Харківського товариства поширення у народі грамотності // УІЖ. – 1985. – № 1. – С. 81-87.

²⁵ Федун В. Коцюбинський М. і царська цензура // Радянське літературознавство. – 1940. – № 5-6. – С. 295-318; Дей О., Тараненко М. Переслідування І.Франка цензурою // Жовтень. – 1958. – № 5. – С. 97-101; Кисельов О. Павло Грабовський. Життя і творчість. – К., 1959. – 284 с.; Бабишкін О. Володимир Самійленко. Літературно-критичний нарис. – К., 1963. – 168 с.; Пивоваров М. Панас Мирний (Життєвий і творчий шлях). – К., 1982. – 171 с.

²⁶ Сахновський-Панкєєв В. Український театр в період революції // Первая русская революция и театр. Статьи и материалы. – М., 1956. – С. 266-295; Стеценка Л. І.Карпенко-Карий (Тобілевич). Життя і творча діяльність. – К., 1957. – 306 с.; Йосипенко М. М.Л. Кропивницький. – К., 1958. – 333 с.; Поступейко М. Про жандармські переслідування І.Карпенка-Карого // Радянське літературознавство. – 1959. – № 5. – С. 110-114.

²⁷ Дяченко В. Микола Лисенко. Життя і діяльність. – К., 1968. – 120 с.; Пархоменко Л. Кирило Григорович Стеценка. – К., 1973. – 265 с.; Гордійчук Н. Николай Леонтович. – К., 1977. – 136 с.

²⁸ Історія української музики: В 6-ти т. – К., 1990. – Т. 3. – 220 с.

²⁹ Історія Української СРСР: В 10-ти т. – Т. 5. – К., 1983. – 559 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины. – 4-е изд. – К., 1977.

³⁰ Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. – К., 1993; Ярмиш О. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К., 2001 – 180 с.

³¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 250 с.; Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – 284 с.

інтелігенції у пробудженні національно-культурного життя в Україні у 1900–1917 рр.³². Окремі аспекти репресивної політики царизму щодо суспільно-культурних рухів висвітлені у колективних виданнях „Політична історія України ХХ століття”, „Україна і Росія в історичній ретроспективі” та статті В.Волковинського³³. Переслідування владою товариств „Просвіта”, що передували їх закриттю, розглядали О.Лисенко, Л.Євселевський і С.Фарина³⁴. Певний вплив на розвиток сучасної вітчизняної історіографії має науковий доробок О.Реснта³⁵.

Для вивчення означеної проблеми вагоме значення мають праці В.Головченка, О.Голобуцького і В.Кулика, В.Колісника, О.Рафальського й О.Тимошенка, А.Павка, І.Патера, В.Сарбея, С.Телешуна, в яких досліджується місце і роль українських політичних партій, громадських сил у національному й суспільному русі³⁶.

Політика протистояння царизму розвитку української мови й української освіти частково відображена у дослідженнях М.Жаботинського, Ю.Шевельова, В.Панченка, І.Левадного, В.Кравця, В.Борисенка і Г.Непорожньої, В.Васьковича, Л.Вовк, М.Дроб'язка³⁷.

Окремі дані про український театр на початку ХХ ст., з теми дисертації запозичені з досліджень О.Красильникової, Н.Мірошніченко Цікавий матеріал про

³² *Нариси історії української інтелігенції* (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. / Авт. кол. С.Білокінь та ін. – Кн. 1. – К., 1994. – 137 с.; *Нариси з історії українського національного руху*. Ред. В.Сарбей. – К., 1994; „Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колект. монографія у 3 ч. / За ред. В.Сарбея. – К., 1999.

³³ *Волковинський В.* Організації великоросійських шовіністів в Україні // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 63-74. *Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / За ред. І.Кураса. – Т. 1. – К., 2002; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси: в 3 т. – Т. 1. – К., 2004. – 501 с.*

³⁴ *Лисенко О.* „Просвіта” Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 34 с.; *Євселевський Л., Фарина С.* „Просвіта” в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К., 1993. – 127 с.

³⁵ *Реснт О.* Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003. – 338 с.; *Він же.* Проблеми історії України ХІХ – на початку ХХ століть. Зб. наук. праць відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2000. – 262 с.; *Актуальні проблеми історії України // Україна соборна. Зб. наук. статей. – Вип. І. – К., 2004. – С. 6-22.*

³⁶ *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1996. – 124 с.; *Головченко В.* Від „Самостійної” України до Союзу визволення України: нариси з історії соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – 190 с.; *Телешун С.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К., 1996. – 130 с.; *Колісник В., Рафальський О., Тимошенко О.* Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах і діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 – 1907. – К., 1998. – 227 с.; *Павко А.* Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – лютий 1917 р.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999. – 248 с.; *Сарбей В.* Національне відродження України // *Україна крізь віки. – Т. 9. – К., 1999. – 335 с.; Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 346 с.

³⁷ *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – 136 с.; *Левадний І.* Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // *Російщення України: науково-популярний збірник / За ред. Л.Полтави. – Репродуктивне видання. – К., 1992. – С. 252-406; Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. – Чернівці, 1998. – 350 с.; *Панченко В.* Секрети Валуєвського циркуляра 1863 року // *Україна incognita / За ред. Д.Івшиної. – 3-тє видання. – К., 2004. – С. 198-203; Він же.* Емський луг // *Україна incognita / За ред. Д.Івшиної. – К., 2004. – С. 203-207; Кравець В.* Історія української школи та педагогіки. – Тернопіль, 1994. – 357 с.; *Вовк Л.* Громадсько-педагогічне співробітництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1997. – 178 с.; *Васькович В.* Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). – К., 1996. – 359 с.; *Дроб'язко М.* Українська національна школа: витоки і сучасність. – К., 1997. – 359 с.; *Борисенко В.І., Непорожня Г.А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1917 рр. – К., 2002. – 149 с.

переслідування владою представників української літератури ми почерпнули у працях А.Болаболъченко, М.Кармазіною, Л.Барабан³⁸.

Серед чималого обсягу наукової літератури слід звернути увагу на праці представників сучасної російської історіографії. Вагомим дослідженням історії чорносотенних організацій у Російській імперії, в тому числі й Україні, є монографія С.Степанова³⁹. Аналіз діяльності урядів С.Вітте і П.Столипіна, спрямованих на придушення революції й національних рухів, зробили у своїх дослідженнях Б.Ананьич, Р.Ганелін, П.Зирянов, В.Чурбанов, А.Бородін⁴⁰.

Реформи суспільно-політичної системи Російської імперії розглядаються у колективній монографії “Власть и реформы. От самодержавия к советской России” (С. – Петербург, 1996). З окремими епізодичними аспектами суспільно-культурного життя українського народу, репресивним характером політики царизму в Україні дослідниця ознайомила у монографіях В.Дякіна, А.Міллера, А.Каппелера, І.Міхутіної⁴¹.

Свідченням зростання інтересу до означеної проблеми стало збільшення кількості дисертаційних робіт, у яких з використанням нових методологічних підходів проаналізовано ставлення російського самодержавства до українського національного та політичного рухів; низку питань з історії освіти, літературного й мистецького життя України дореволюційного періоду⁴².

Отже, окремі аспекти теми тією чи іншою мірою привертати увагу істориків, проте в більшості конкретних наукових праць вони висвітлювалися фрагментарно чи неповно.

³⁸ Красильнікова О. Історія українського театру ХХ ст. – К., 1999. – 268 с.; Мірошниченко Н. Модернізм в українській драматургії початку ХХ ст. // Український театр ХХ століття. – К., 2003. – С. 4-35; Болаболъченко А. Гнат Хоткевич. Біографічний нарис. – К., 1996. – 272 с.; Кармазіна М. Леся Українка. – К., 2003. – 416 с.; Барабан Л. Старицька-Черняхівська Л. Тернистий шлях творчості. – Вінниця, 2003. – 90 с.

³⁹ Степанов С. Чёрная сотня в России. 1905 – 1907 гг. – М., 1992. – 330 с.

⁴⁰ Ананьич Б., Ганелін Р. Вітте С.Ю. // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 32-53; Ананьич Б. С.Ю.Витте и П.А.Столыпин – российские реформаторы ХХ столетия // Звезда. – 1995. – № 6. – С. 104-119; Зирянов П. Столыпин П.А. // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 54-77; Чурбанов В. П.А. Столыпин: боль и небылицы // Российская Федерация. – 2000. – № 13. – С. 76-80; Бородин А. Столыпин. Реформы во имя России. – М., 2004. – 381 с.

⁴¹ Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало ХХ века). – СПб., 1998. – 1000 с.; Міллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – 260 с. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – М., 2000. – 344 с.; Міхутіна І. Украинский вопрос в России: конец XIX – начало ХХ века. – М., 2003 – 287 с.

⁴² Доморослий В. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906 -1907 рр.). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. – 18 с.; Румянцева С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900 – 1917 рр.). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. – 19 с.; Щербак Н. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку ХХ ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 19 с.; Дорошук Н. Український культурно-національний рух в Російській імперії (кінець XIX – початок ХХ ст.). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1996. – 17 с.; Сініцький А. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1997. – 19 с.; Білокін О. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.; Петренко І. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.

Джерельною базою дослідження є комплекс багатьох документальних джерел: офіційні документи Ради міністрів Російської імперії та царські укази; опубліковані збірники документів і матеріалів; документальні матеріали, що зберігаються у державних архівах; статистичні матеріали; центральна та місцева періодика; спогади учасників подій.

Важливим джерелом для вивчення політики російського царизму та суспільно-культурного життя в Україні стали укази імператора щодо проголошення в окремих українських губерніях, містах, повітах стану посиленої охорони, маніфест 17 жовтня 1905 р. „Про вдосконалення державного порядку”, укази Урядовому Сенату, положення Комітету міністрів, стенографічні звіти сесійних засідань Державної Думи, програми та виборчі платформи російських політичних партій і організацій, що дають можливість досить широко розкрити політику російського самодержавства щодо українського питання⁴³.

Змістовну групу джерел для вивчення обраної теми містять збірки документів, що відображають суспільно-політичне й національне життя українського народу на початку ХХ ст.⁴⁴

Основою джерельної бази дослідження є документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІА України), що знаходяться у фондах: 268, 274, 275, 278, 289, 294, 295 301, 304, 313, 320, 336, 385, 707, 1335. Вони містять документи й матеріали про боротьбу царизму з національним і суспільно-культурним рухом: про розшуки та проведення арештів осіб, які належали до політичних партій; циркуляри про посилення нагляду за їх агітаційною й пропагандистською діяльністю; листування Департаменту поліції про дозвіл на постановку в театрах вистав і контроль за їх виконанням; справи про видання книг українською мовою; накладання арештів на періодичні видання; циркуляри про закриття товариств „Просвіта”.

У Державному архіві м. Києва опрацьовано фонд 16 „Київський університет” і фонд 237 „Київська міська поліція”, де знаходяться документи й матеріали про придушення самодержавством студентського руху та цензурну політику уряду.

⁴³ *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье.* – Т. XX, XXV – XXVII, XXIX – XXX; *Законодательные акты переходного времени. Сб. законов, манифестов, указов Правительственному Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, которые относятся к изменению государственного строя с дополнением предметного указателя 1904–1908 гг.* – С.-Петербург, 1907; *Государственная Дума. 3-я. Созыв 3. Сессия, 5. Стенограф. отчёты.* – Ч. 2. Заседания 42-83. – СПб., 1912; *Государственная дума. 3-я. Созыв 3. Сессия, 5. Стенограф. отчёты.* Ч. 3. Заседания 84-119. – СПб., 1912; *Государственная дума. 4-я. Созыв 4. Сессия, 1. Стенограф. отчёты.* – Ч. 1. Заседания 1-30. – СПб., 1913; Ч. 2. Заседания 31-84. – СПб., 1913; *Фракция народной свободы в период 10 октября 1909 г. – 5 июня 1910 г.* – В 2 ч. – СПб., 1910. – Ч. 2. – 182 с.

⁴⁴ *Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.* – Тернопіль, 1991. – 342 с.; *Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали.* – К., 1993. – 132 с.; *Національні процеси в Україні. Док. і матер. У двох частинах.* – Ч. 1. – К., 1997. – 583 с.; *Україна в ХХ столітті: Зб. док. і матер. (1900–1939).* – К., 1997. – 480 с.; *Просвіта: історія та сучасність (1868–1898): Зб. матеріалів і док.* – К., 1998. – 486 с.;

Окремий блок джерел склали важливі за змістом матеріали фондів Інституту рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України: ф. 2. „Історичні матеріали”, ф. 66 „Луцицький Іван Васильович”, ф. 114 „Товариство „Просвіта”, ф. 274 „Півторадні В.І.”. Вони розкривають характер і масштаби переслідувань владою української мови, окремі аспекти розгляду Державною Думою українського питання. Автором використані статистичні матеріали „Першого загального перепису населення Російської імперії” 28 січня 1897 р., що залишається єдиним вагомим джерелом для ознайомлення з соціальним складом населення українських земель у межах Російської імперії⁴⁵.

Важливою складовою частиною джерел з теми дослідження є періодичні видання: газета „Рада”, журнали „Украинская жизнь”, „Русская мысль”, „Рідний край”, „Світло” та „Літературно-науковий вісник”, у яких висвітлено процес виборів до Державної Думи на Україні, виступи депутатів з українського питання, репресії проти національно-культурного руху, ставлення до українського питання представників російської громадськості.

Вагомим джерелом для вивчення проблеми є спогади В.Новицького, А.Спиридовича, П.Курлова, С.Вітте, а також відомих українських істориків і громадсько-політичних діячів М.Галагана, О.Лотоцького, Є.Чикаленка, Ю.Колларда⁴⁶.

Загалом наявний широкий комплекс наукової літератури та джерел цілком достатній для розкриття теми дисертації.

У другому розділі „Боротьба царизму проти українського національно-визвольного руху” розкриті основні напрями й характерні особливості національної політики Російської імперії в Україні.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. людські ресурси й господарський комплекс України були однією з найважливіших стратегічних складових ствердження могутності імперії. Для російщення українських земель самодержавство проводить цілеспрямовану антиукраїнську міграційну переселенську, економічну та культурну політику, наслідком якої стали негативні зміни у соціально-етнічній структурі населення: різке зростання чисельності росіян і їх перевага у великих містах, особливо у Київській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях; міграція неземлеробського населення з центральних губерній імперії для роботи на шахтах, рудниках, металургійних заводах і в машинобудівній промисловості, що призвело до домінування уродженців Росії в адміністративній, виробничій, торговій і культурно-освітній сферах; масове переселення селян з

⁴⁵ *Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всероссийской переписи населения произведённой 28 января 1897 г.* – С.-Петербург, 1905.

⁴⁶ *Витте С.* Воспоминания. В 3-х т. – М., 1960; *Він же.* Избранные воспоминания. – М., 1991. – 708 с.; *Курлов П.* Гибель императорской России. – М., 1992. – 255 с.; *Новицкий В.* Из воспоминаний жандарма. – М., 1929. – 284 с.; *Спиридович А.* Записки жандарма... – М., 1991 – 268 с.; *Лотоцкий О.* Сторінки минулого: В 3 т. – Варшава, 1932–1934; *Чикаленко Є.* Спогади (1861-107). – К, 2003. – 416 с.; *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів 1897 – 1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП). – Торонто, 1972. – 234 с.

малоземельних українських губерній у райони Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану (українці становили майже дві третини переселенців), як визначних хліборобських колонізаторів нових земель; концентрація землі у великих власників, значний відсоток яких становили росіяни; невисокий рівень урбанізації українців – 5,5% у 1897 р. і 16, 4% у 1917 р., тоді як понад 38% росіян і 44% євреїв України проживали у містах. Основним заняттям українців було сільське господарство, де вони становили понад 85% усіх зайнятих. Близько 95% українців належали до селянських верств. Бурхливий соціально-економічний розвиток, що вважається вирішальною передумовою національних рухів, лише побічно торкнулися корінної нації.

Національна політика царизму переслідувала мету мовно-культурної русифікації українського народу і, як наслідок, повної асиміляції українців і нищення їх культури. Зміни виборчого законодавства, за якими число виборців із селян зменшилося на 50%, не демократичний, шовіністичний характер виборів до Державної Думи, віднесення 26 млн українців до іногородців, циркуляром П.Столипіна від 20 січня 1910 р., який позбавляв їх громадянських прав, зокрема права мати свої національні культурно-освітні товариства, відвертий антиукраїнський характер діяльності чорносотенних монархічних організацій і православної церкви, жорстокі переслідування національних і суспільно-політичних рухів із запровадженням військових станів, репресії військово-польових судів, повсемісне насадження російської культури вели до знищення українства.

Репресивна політика самодержавства була спрямована проти розвитку і поширення української культури, на ліквідацію національного руху, що особливо проявився у формі діяльності товариств сприяння розвитку грамотності, просвіти, науки, літератури, мистецтва і техніки; народних будинків і політичних клубів; виступів студентської молоді; видавництва української преси і книги, які сприяли вихованню в народі національної та політичної свідомості, об'єднанню українців навколо ідеї національно-культурного відродження. Доведено, що досить стримана соціальна активність українців була зумовлена особливо жорстоким характером політики царизму щодо них, необмеженою владою панівних верств, відсутністю демократичних прав і свобод, вільної преси, тотальним нищенням всього українського.

У дисертації показано, як суспільно-культурний рух за минуле і сучасне українського народу з створенням політичних партій і громадських організацій наповнювався національно-визвольним, соціальним і революційним устремлінням на повалення самодержавства. Діяльність партій прискорила соціальне і політичне напруження в імперії, що стало важливою передумовою революції 1905–1907 рр. Розкриті зміст і характер репресивних заходів царизму, спрямованих на ліквідацію політичних партій, запобігання розвитку суспільно-культурного руху й масової

політизації українського народу. Протягом 1902–1903 рр. при губернських жандармських управліннях була створена широка мережа спеціальних органів політичного розшуку – охоронних відділень, які здійснювали таємний нагляд за лідерами партій і розшукували агітаторів, піддаючи їх арештам і засланням, знищували агітаційну літературу й закривали партійні видання. Проявом широкомасштабних репресій було закриття 18 підпільних друкарень і ліквідація місцевих організацій РУП, НУП, УДРП, „Спілки”, УСДРП й УПСР, представники яких у 1908 р. проголосили створення легального Товариства українських поступовців (ТУП), політична платформа якого базувалася на принципах конституційного парламентаризму й автономії України. Натомість, жорстокі переслідування російським самодержавством національно-визвольного руху гальмували процес усвідомлення провідними політичними діячами й значною частиною української інтелігенції необхідності консолідації нації на основі ідеї боротьби за незалежну самостійну українську державу.

Таким чином, боротьба царизму з проявами українського націонал-визвольного руху на початку ХХ ст. становила одну із важливих ланок національної політики в Україні. Царський уряд не визнавав можливим демократизації суспільно-культурного життя.

У третьому розділі „Наступ царизму на українську культуру” розглянуто процес мовно-культурної русифікації українців імперською владою.

Незважаючи на те, що 72,6% населення України визнало українську мову рідною, за переписом 1897 р., царат і на початку ХХ ст. продовжував курс на її знищення. Мову українського народу офіційно було визнано діалектом російської мови та виключено з ужитку в офіційному і публічному житті: адміністративно-громадських установах, армії, суді, церкві, освіті, науці, виданні дитячої літератури, перекладах з іноземної мови. Влада навіть заборонила публічне виконання, без дозволу цензури, українських пісень і хрещення дітей українськими іменами. Із 230 рукописів творів українською мовою, поданих на розгляд цензури видавничим гуртком Києва протягом 1895-1904 рр., дозвіл на друк отримали лише 80.

Революційні події 1905-1907 рр., звернення Чернігівського земства і громадськості Херсонської та Катеринославської губерній до уряду, висновки комісій Російської Академії наук, Київського і Харківського університетів були вирішальною передумовою царських указів від 24 листопада 1905 р. і 26 квітня 1906 р. про скасування попередньої цензури всякого роду творів українською мовою. Протягом 1905-1906 рр. зусиллями прогресивної громадськості й політичних партій було налагоджено видання україномовних газет „Хлібороб”, „Рідний край”, „Рада”, „Громадська думка”, створені товариства „Просвіта” в Одесі, Кам’янці-Подільському, Києві, Катеринославі, Харкові, Чернігові, засновано Українське наукове товариство.

З наступом політичної реакції всі здобутки у мовному питанні були зведені нанівець. Уряд посилив переслідування української мови незважаючи на протести опозиційних депутатів Державної Думи. Проект закону трудової групи про скасування віросповідних і національних обмежень, поданий на розгляд у лютому 1916 р., був відхилений Думою. Політика русифікації України знайшла повну підтримку з боку російської громадськості.

На початку ХХ ст. царизм проводить централізовану шовіністичну освітню політику, викорінюючи залишки національного характеру школи, для забезпечення матеріальної і духовної зверхності панівної російської нації. Серед мешканців України грамоту знали 54% росіян, 43% поляків, 34% євреїв і 12% українців. Лише третина дітей шкільного віку здобувала освіту. Навіть позашкільне навчання українською мовою було заборонене. Уряд надавав перевагу школам підпорядкованим Міністерству народної освіти (МНО) і Синоду.

Дисертант розкриває спроби громадсько-політичних сил і МНО протягом 1904-1915 рр. реформувати систему освіти: збільшити тривалість навчання у початкових класах з двох до чотирьох років; зробити початкову освіту загальнодоступною та обов'язковою; запровадити навчання рідною мовою, підпорядкувати початкову школу усіх відомств. Це так і не знайшло підтримки царату. Натомість бібліотекам земських шкіл заборонили тримати у своїх фондах українські книги. На 1 січня 1915 р. в Україні налічувалось 21104 початкові школи, де навчалось 1571 тис. учнів. Серед них 400 отримали статус початкових училищ з 4-х річними терміном навчання.

Імперська політика у галузі середньої освіти базувалася на концепції міністра народної освіти Д.Толстого, який у доповідній записці царю 1905 р. заявив, що в Україні не слід збільшувати мережу середніх навчальних закладів з політичних міркувань, щоб не „відвертати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом гімназійної освіти у невластиве їх народженню становище”. Мережа середніх навчальних закладів налічувала 454 гімназії, реальні та комерційні училища, серед учнів яких діти селян, робітників і ремісників становили пересічно 23%.

Боротьба прогресивних сил за українізацію вузів також зазнала поразки. Українці в університетах й інститутах становили абсолютну меншість. На початку ХХ ст. лише 0,3% їх чисельності мали середню і вищу освіту, тоді як серед росіян в Україні таких було 5%.

Незважаючи на спроби представників суспільно-культурного руху й опозиційних депутатів внести на розгляд Державної Думи законопроекти про українізацію освіти і товариства, залучення до навчального процесу вчителів-українців, освітня політика царизму у міжреволюційний період набула ще більш реакційного характеру: підготовку вчителів проводили у релігійно-шовіністичному дусі; відбір педагогічних кадрів здійснювали за ознакою благонадійності з росіян, або зросійщених „малоросів”; з навчальних закладів

усували прогресивних учителів і викладачів; закривали школи і розганяли вчительські спілки; збільшували оплату працівникам шкіл і вузів за русифікаторську діяльність. Держана Дума у 1914 р. схвалила кошторис для розвитку освіти, одним із пунктів якого була заборона навчання мовами колонізованих народів.

Дисертантом доведено, що заходи самодержавства були спрямовані на викорінення з системи освіти української мови і культури, гальмування культуро-творчих процесів, насадження у свідомості українців ідеї „єдиної і неділимої Російської імперії”.

Імперська влада, придушуючи національно-культурний рух, всіляко переслідувала літературні й мистецькі кадри. Цензурні комітети позбавили їх права: об'єктивно відображати різні сторони життя народу, особливо з історичної та суспільно-політичної тематики, спілкування з ним; розповсюджувати твори на українській мові в імперії і поза її межами; здійснювати переклади іноземної літератури. Репресіями проти письменників І. Франка, Л. Українки, Д. Бузька, С. Васильченка, Б. Грінченка, С. Єфремова, І. Карпенка-Карого, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, М. Старицького, А. Тесленка, Г. Хоткевича, Є. Чикаленка та інших царизм намагався звести українську літературу, особливо драматургію, до рамок побутово-етнографічного жанру й спрямувати її у соціальне пасивне русло. Лише під натиском революційних подій Головне управління у справах друку 27 лютого 1906 р. дозволило переклади українською мовою творів російської та іноземної літератури і вистави історичної драми.

Жорстоких переслідувань зазнали український театр, музичне і образотворче мистецтво. Не маючи державного статусу й стаціонарних приміщень, театральні трупи й художники діяли на засадах приватних мандрівних видовищних закладів, артистичних товариств і аматорських гуртків. Цензура всіляко обмежувала територію гастролей і репертуар, тематику музичної й художньої творчості, дозволяючи вистави, музичні й художні твори побутово-водевільного жанру. Під заборонаю була українська опера і виставки картин. Композиторам, музикантам, художникам заборонялося розкривати у своїх творах історичне минуле, національні й соціальні проблеми народу, популяризувати його пісні, музичну й танцювальну культуру. Жандармерія вела постійний нагляд за композиторами М. Лисенком, М. Леонтовичем, К. Стеценком, акторами М. Садовським, М. Заньковецькою, М. Кропивницьким, П. Саксаганським, художниками В. Розвадовським, Г. Нарбутом.

Отже, протистояння царської влади розвитку української мови, освіти, переслідування літературних і мистецьких кадрів перешкоджало розвитку української культури – однієї з найважливіших складових становлення й подальшого розвитку нації.

ВИСНОВКИ

У висновках визначено основні результати дослідження:

– В українській та зарубіжній історіографії відсутні наукові праці, де б комплексно були розкриті політика російського самодержавства і суспільно-культурний рух в Україні на початку ХХ ст.

– Репресивний характер національної політики царизму був спрямований на знищення залишків економічної самобутності, територіальної, етнонаціональної і політичної автохтонності й свідомості українців. Заходи національно-колоніального гноблення імперії полягали також у запереченні українства, цілеспрямованій пропаганді й зміцненні російського національно-політичного й культурного домінування аж до повної асиміляції нації.

– Посилюючи колоніальну експансію для втілення ідеї перетворення Росії у „Третій Рим”, самодержавство, прийнявши ряд антиукраїнських законодавчих актів, особливо жорстоко переслідувало національні й суспільно-культурні рухи в Україні, яка була найважливішим стратегічним джерелом воєнно-економічної могутності імперії. Наслідками зазначених вище урядових положень є нинішній стан економічного й суспільно-політичного життя в Україні зумовлений тяжкою історичною спадщиною колоніального минулого у складі Російської та радянської імперій, коли царизм і комуністичний режим послідовно проводили політику нищення й переслідувань українського етносу, мови, культури будь-яких форм національного життя. Через обрив живого й послідовного зв'язку зі своїм минулим, мільйони українців втратили своє етнічне самобутне обличчя, а Росія й донині проводить тотальний наступ на їх свідомість, мову й культуру. Наше суспільство продовжує перебувати у полоні економічних, політичних і культурних впливів колишньої метрополії.

– Царський уряд рядом репресивних заходів звів нанівець діяльність українських громадсько-політичних партій та організацій, метою яких було самодержавства, демократизація Росії та проголошення автономії України.

– У досить розвинутій духовній культурі українського народу, її найважливішій складовій – мові, царизм вбачав постійну загрозу цілісності Російської імперії, а тому першочергово проводив розгорнуту політику денаціоналізації українців, підводячи їх до межі етнічного зникнення. Русифікаторська політика царського уряду, цей унікальний приклад культурного геноциду й нетерпимості в історії людства, не змогла викоринити прагнення українського народу до самобутнього, окремішнього розвитку рідної мови, національної освіти і культури в цілому.

– Аналіз освітньої політики царизму в Україні доводить її антиукраїнський характер, спрямований на обмеження доступу українців до початкової, середньої і вищої освіти, заборону національного за змістом і характером навчання, гальмування введення обов'язкової початкової освіти. Натомість, революційні

події 1905-1907 рр., діяльність політичних партій, громадських організацій і опозиційних депутатів Державної Думи сприяли розгортанню й згуртуванню суспільно-культурного руху навколо ідеї ліквідації заборони української мови й запровадження національної системи освіти в Україні. Національно-освітня боротьба прогресивних сил стримувала розгул реакційних шовіністичних організацій і самої влади у спробах позбавити український народ його духовного коріння, а також закладала міцні підмурки формування національної ідеї.

– Хід переслідування царизмом діячів літератури та мистецтва в Україні полягав у забороні видавати твори на історичну та суспільно-політичну тематику, здійснювати переклади іноземної літератури українською мовою; репресіями проти українських письменників і поетів царська влада намагалася звести українську літературу до рамок побутово-етнографічного жанру. Російський уряд не надав державного статусу українському театру, а цензурні установи обмежували репертуар; за українськими драматургами, акторами, музичними діячами було встановлено постійний нагляд.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Бардаш О.Д.* Освітня політика російського царизму (1900-1917 рр.): здобутки та перспективи досліджень // Наук. записки: Зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. LVIII (58). – С. 209-215.

2. *Бардаш О.Д.* Репресивна політика російського царизму щодо національних освітніх рухів в Україні (1905-1907 рр.) // Наук. записки: Зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. LIX (59). – С. 167-171.

3. *Бардаш О.Д.* Переслідування царизмом україномовних періодичних видань (1900-1917 рр.) // Зб. наук. праць. Серія „Історія та географія” / Харків. нац. пед. ун-т. ім. Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2005. – Вип. 19-20. – С. 119-118.

4. *Бардаш О.Д.* Особливості антиукраїнської політики царизму на прикладі діяльності військово-польових судів у період революції 1905-1907 рр. // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – С. 262-265.

5. *Бардаш О.Д.* Українське красзнавство в Російській імперії (остання третина XIX – 1917 р.) // Зб. наук. праць. Серія „Історія та географія” / Харків нац. пед. ун-т. ім. Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2006. – Вип. 21-22. – С. 218 – 220.

6. *Бардаш О.Д.* Політика царизму щодо театрального життя в Україні та її наслідки (кінець XIX ст. – 1917 р.) // Наук. зап. Вінницького держ. пед. уні-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 40-44.

7. *Бардаш О.Д.* Ставлення царизму до краєзнавчої діяльності в Україні (остання третина XIX – 1917 р.) // Зб. наук. праць. Серія „Історія та географія” / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 25-26. – С. 221-223.

8. *Бардаш О.Д.* Протистояння російського царизму розвитку української мови // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів VII Всеукраїнська наук.-практ. конф. – К., 15-16 квітня 2004 р.; У 7 т. / Редкол.: Андрущенко В.П. (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – Т. 3. – С. 10-14.

АНОТАЦІЯ

Бардаш О.Д. Російське самодержавство і суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900–1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2007.

У дисертації досліджується суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття, політика російського самодержавства та її негативний вплив на соціально-економічний, політичний та духовний розвиток українського народу. Проаналізовано стан вивчення проблеми, широке коло архівних матеріалів, частину яких введено до наукового обігу вперше. Розкрито репресивний характер політики царизму щодо діяльності українських громадсько-політичних партій і організацій, до представників українського національно-визвольного руху. Розглянуто процес русифікації царизмом українців, нищення української мови. Здійснено аналіз антиукраїнської освітньої політики самодержавства. Показано переслідування імперською владою літературних і мистецьких кадрів, що перешкоджало розвитку української культури – однієї з найважливіших передумов становлення і подальшого розвитку нації.

Ключові слова: Україна, українська мова, національний рух, політичні партії, антиукраїнський характер, Російська імперія, царизм, репресії, русифікація.

АННОТАЦИЯ

Бардаш О.Д. Российское самодержавие и общественно-культурная жизнь в Украине в начале XX века (1900–1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2007.

В диссертации исследуются вопросы деятельности российского самодержавия в отношении общественно-культурной жизни в Украине в 1900 – 1917 гг. В работе дан анализ историографии данной проблемы, использован широкий круг архивных материалов, часть которых введено в научный оборот

впервые. Особое внимание уделено определению сущности, основным направлениям, влиянию политики царского правительства на социально-экономическое, политическое и духовное развитие украинского народа. Отмечено, что целью украинской интеллигенции было достижение права украинского народа на национальное и культурное самоопределение, что, в свою очередь, не нашло поддержки у Совета Министров Российской империи и большинства депутатов Государственной Думы.

Показано, место и роль Украины в социально-экономическом развитии Российской империи. Анализируется состояние украинского национально-освободительного движения как составляющей общественно-культурной жизни в Украине, отмечена активизация этого движения в начале XX в., а также роль в нём украинской интеллигенции. Общественно-политические партии и организации, украинские просветительные общества были неотъемлемой частью общественной жизни Украины. При анализе политики самодержавия относительно национальных движений в Украине показана позиция передовой российской общественности в этом вопросе, а также о языковой проблеме. Представители общественной мысли России зачастую не разделяли стремлений украинского народа к национальному самоопределению.

Показан репрессивный характер отношения российского самодержавия к становлению и деятельности украинских общественно-политических партий и организаций. Целью царского правительства было отождествление лидеров украинского национально-освободительного движения с врагами Российской империи, которые своей деятельностью стремились решить жизненно важные для украинского народа вопросы ликвидации запрета родного языка, украинизации системы образования, подготовки учебников на украинском языке и книг для чтения, прекращения гонений украинской культуры, предоставления украинскому народу закреплённых в законодательстве национальных прав. Царское правительство направило своё внимание и усилия на русификацию украинского народа и воспитание подростящего поколения в духе самодержавия.

Рассмотрен процесс противостояния царской власти развитию украинского языка во всех отраслях общественной жизни, как составной части русификации Украины. В работе дан анализ антиукраинской политики в сфере просвещения, причин её проведения. Показан процесс преследования царской властью представителей литературы, театра, живописи, музыки с целью ограничения и подавления их деятельности как предводителей украинского национально-освободительного движения.

Показано, что общественно-культурное движение, несмотря на репрессии со стороны царской власти, выступало не только идейно-теоретической базой, но и организационной составляющей национально-освободительной борьбы украинского народа, которая стала важной политической силой в борьбе за

демократизацию России. Украинская интеллигенция, взяв на себя роль предводителя украинского движения, дала научное обоснование национальной идеи, содействовала развитию культуры украинского народа, росту национально-освободительной борьбы в 1917 – 1920 гг.

Доказано, что утверждённые царской властью законодательные акты, постановления носили антиукраинский характер и их последствия сказываются и на современном этапе становления украинской государственности.

Ключевые слова: Украина, украинский язык, национальное движение, политические партии, антиукраинский характер, Российская империя, царизм, репрессии, русификация.

ANNOTATION

Bardash O.D. Russian tsarism's and social-cultured existence in Ukrainian at the beginning of the 20-th century (1900-1917). – Manuscript.

The dissertation for a scientific degree of the Candidate of Historical Sciences. Field in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2007.

The thesis deal with the research of the Russian tsarism's policy towards Ukrainian question at the beginning of the 20th century, its main point, main directions and negative influence

on political and spiritual development of Ukrainian people. The way this problem had been studied before was analyzed in the thesis, a lot of archive materials were used, some of them were put into scientific circulation for the first time. Theoretical basis and the peculiarities of Russian tsarism's policy in Ukraine have been characterized in the research. Repressive character of tsarism's attitude to the Ukrainian social-political parties and organizations' activities has been recognized. The process of Ukrainians' russification by tsarism have been analysed and considered as well as the problem of banning and destruction of Ukrainian language. The anty-Ukrainian tsarist educational policy analised has been. The Empire power's persecution of literary and art staff, their activities has been analysed. That perceculation was one of the most important conditions for the formation and further development of Ukrainian nation.

Key words: Ukraine, Ukrainian language, national movement, political parties, anty-Ukrainian character, Russian empire, tsarism, repressions, russification.

Підписано до друку 14.12.2007 р. Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 177

“Видавництво “Науковий світ””®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 504.
200-87-13, 200-87-15, 8-050-525-88-77